

Hadis Tasnifinde *Evâmir* ve *Nevâhî* Literatürü

Sezai Engin

Arş. Gör., Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Hadis Ana bilim dalı Araştırma Görevlisi
sezaiengin52@hotmail.com

Öz

Hadis edebiyatında farklı tasnif türlerinin olduğu bilinmektedir. Ancak hadis edebiyatında, ayrı bir başlık altında değerlendirilmemiş bir tasnif türü daha vardır. Bu tasnif türü bize göre "evâmir" ve "nevâhî"dir. Çalışmamızda, hadis edebiyatında değinilmediğini düşündüğümüz "evâmir" ve "nevâhî" literatürü üzerinde duracağız. Bu bağlamda, bu literatürün ortaya çıkışı, literatürdeki eserler, eserlerin içerikleri ve metotları analiz edilecektir.

Ahahtar Kelimeler: Hadis, tasnif, hadis edebiyatı, evâmir, nevâhî

Evamir and Nevahi Literature in Classification of Hadith

It is known that there are different types of classification in hadith literature. However, there is a type of classification that has not been evaluated under a separate heading in hadith literature. This paper discusses exactly this type of classification which are entitled "evamir" and "nevahi" which are not touched upon in hadith literature. In this context, the emergence of this literature and works within the literature and their contents and methods will be analyzed.

Key Words: Hadith, classification, hadith literature, evamir (orders) and nevahi (bans)

Atıf

Sezai Engin, *Hadis Tasnifinde Evâmir ve Nevâhî Literatürü*
Marife, Bahar 2014, ss. 53-74

Giriş

Hadis edebiyatında iki temel tasnîf türü vardır. Bunlar, hadislerin sahabî râvilerin isimlerine göre gruplandırılması (ale'r-ricâl), hadislerin konulara göre sıralanması (ale'l-ebvâb) şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu iki tasnîf şekli yanında, hadis musanniflerinin amaçları doğrultusunda farklı tasnîf sistemleri gelişmiştir. Hadislerin ilk kelimelerine (ale'l-ahruf) ve kaynaklara göre sünen tertibinde sıhâh ve hısân olarak ayrılması daha sonra gelişen tasnîf şekilleri içinde değerlendirilebilir.¹

Bize göre, hadis tasnîf sistemleri içerisinde, “Rasûl size ne verirse (emrederse) alın (yerine getirin), neyi yasaklarsa ondan uzak durun” ayeti² ve “Emrettiklerimi gücünüz yettiği kadar yerine getirin, yasakladıklarımın da uzak durun” hadisi³ çerçevesinde geliştiğini ancak hadis edebiyatı içerisinde değinilmediğini düşündüğümüz bir tasnîf şekli daha vardır. Bu tasnîf şekli, hadislerin “evâmîr” ve “nevâhî” şeklinde düzenlenmesidir. “Evâmîr” ve “nevâhî” şeklindeki tasnîfin ve böyle bir literatürün, oldukça eski olduğundan bahsedilmektedir.⁴ Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî'nin (ö. 283/896) ilk örneğini verdiği bu literatüre ait, Hz. Peygamber'in emir ve nehiyelerini içeren eserlerin tasnifine, Tüsterî'den sonra da devam edilmiştir. Hakîm et-Tirmizî (ö. 295/907-310/922), İbn Hibbân (ö. 354/965), İbnü's-Sika es-Sayrafi (ö. 742/1341) ve Muhammed Bâkır el-Meclisî (ö. 1111/1700) bu edebiyatın müellifleri arasındadırlar. Ayrıca terğîb ve terhîb edebiyatının da evâmîr ve nevâhî literatürüyle yakın ilgisi vardır. Terğîb için kullanılan rivâyetlerin bazılarının emir, terhîb için kullanılanların çoğunun ise nehiy ifade ettiği söylenebilir. Biz terğîb ve terhîb literatürünün en önemli ve meşhur eseri olması dolayısıyla çalışmamızda bu literatürün evâmîr ve nevâhî literatürü ile olan ilişkisi noktasında Münzirî'nin (ö. 656/1258) eserini değerlendireceğiz. Evâmîr ve nevâhî literatürü içerisinde değerlendirilebilecek yakın dönemde telif edilen eserler ise genelde nevâhîyi konu edinmişlerdir. Bunlar, Ebû Üsâme Selim b. Ubeyd el-Hilâlî'nin *Mevsûatü'l-menâhî's-şer'îyye fî sahîhi's-sünneti'n-nebeviyye* ve Es'ad Muhammed Tayyib'in *en-Nevâhî fî's-sahihayn* adlı eserleridir.

Literatürün ilk ürünü olan Tüsterî'nin *Risâletü'l-menhiyyât* adlı eseri henüz tahkik edilmiş değildir. Eserin tek yazma nüshası İran'da bulunmaktadır.⁵ Habermiz olduğundan bu yana, verdiğimiz uğraşlara rağmen yazma nüshaya ulaşamamış bulunmaktayız. Bu nedenle muhtevası ve metodu hakkında bilgiye sahip değiliz.

¹ Geniş bilgi için bk. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 23-25.

² Haşr, 59/7.

³ Buhârî, İ'tisâm, 2; Müslim, Hacc, 412.

⁴ Karapınar, *Muhaddis Süfîlerin Hadis Usûlü ve Hadisleri Anlama Yöntemi*, s. 193. Karapınar, hadis ilimleri literatüründe bu tür tasnife değinilmediğini ifade etmekte, ancak böyle bir literatürün hadis tarihinde örnekleri olduğunu söylemektedir. Karapınar'ın bu konuya değinme nedeni, evâmîr ve nevâhî edebiyatında telif edilmiş eserlerde, yöntemsel olarak, muhaddis ve süfîler arasında benzerlik olduğunu düşünmesidir.

⁵ Bk. Karapınar, *Muhaddis Süfîlerin Hadis Usulü ve Hadis Anlama Yöntemi*, s. 193. Karapınar'ın verdiği bilgiye göre eser Tahran Hukuk fakültesi kütüphanesinde nr. 251c'de bulunmaktadır. Karapınar bu bilgiyi Gerhard Böwering'in “The Mystical Mision of Existence in Classical Islam- The Qur'anic Hermeneutics of the Süfî Sahl at-Tustarî” (Berlin, Newyork 1980) adlı makalesine dayanarak vermektedir.

Ancak *Risâletü'l-menhiyyât* bu türde telif edilen ilk eser olması itibariyle önemli bir yere sahiptir.

Telif ettiği eserini, üzerinde durduğumuz tasnîf türüne dahil etmek mümkün değilse de kronolojik olarak evâmir ve nevâhî konusuna değinen ilk kişi İmam Şâfiî'dir (ö. 204/820). Ancak Şâfiî, evâmir konusuna değinmemiş, *Cimâu'l-ilm* adlı eserinin son bölümünde ve "*er-Risâle*"de *Sıfatü Nehyi'n-nebî* başlığı altında Hz. Peygamber'den sâdır olan nehiylerin bağlayıcılığı ile ilgili yorumlar yapmıştır. Fıkıh usûlünü ilk tedvîn eden kişi olduğu düşünülen Şâfiî'nin, emir konusuna özel bir bölüm ayırmazken nehiy konusunu müstakil olarak değerlendirmesi dikkat çekicidir.⁶

1. Şâfiî ve *Sıfatü Nehyi'n-Nebî*

Şâfiî'ye göre, Allah Rasûlü'nün (s.a) nehiyleri, tahrîm olmadığını ifade eden deliller olmadığı müddetçe ister bazı fiillerin yasaklanması kastedilmiş olsun, ister tenzîhen, edeben ve ihtiyârî olsun aslen tahrîm ifade etmektedir. Rasûlullah'ın delâleti ve Müslümanların ittifâkı olmaksızın O'na (s.a) ait nehiyler arasında ayırım yapılmaz. Ehl-i ilim, Hz. Peygamber'in nehiyelerinin genel olarak tahrîme delâlet ettiğini kabul etmektedir.⁷ Şâfiî, giriş mahiyetindeki bu açıklamaların ardından bazı nehiy örnekleri ile konuyu açıklamaya çalışmıştır. Örneklerin ardından yaptığı şu açıklama onun, nebevî nehiyeler hakkındaki düşüncesini çok net bir şekilde yansıtmaktadır: "Bizim delilimiz; Nebî (s.a) bir şeyi nehyettiğinde onun haram olduğudur."⁸

Şâfiî, delâlet olmadığı sürece nehye konu olmuş durumu geçersiz addedeceklerini, mut'a, şigâr ve nehyedilen alış-veriş türlerini bu nedenle geçersiz kabul ettiklerini⁹ ve Hz. Peygamber'in bazı şeyleri bazı durumlar özelinde nehyettiğini ve kendilerinin de bu ilkeye göre istidlâl ettiklerini ifade etmiştir. Örnek olarak da dünürcünün üstüne dünürcü olmayı yasaklayan Ebû Hureyre hadisini vermiştir. Fâtıma b. Kays'a, Muâviye ve Ebû Cehm'in dünürcü olmaları, Hz. Peygamber'in ise ona Üsâme ile evlenmesini tavsiye etmesi örneğinden hareketle Şâfiî, nehyin evlenmeye razı olmuş kadına dünürcü olmayı ifade ettiğine değinmiştir. Şâfiî'ye göre, Fâtıma, ikisinden birine razı olsaydı, Hz. Peygamber Üsâme için dünürcü olmazdı.

⁶ Pala, "İmam Şâfiî'nin Yasak Yorumu", s. 888. Pala, nehiy konusunun Şâfiî'de kendisinden sonraki usûl eserlerindeki gibi yer almadığını söylemektedir. Örneğin Şâfiî, nehyin tekrara, fevre ve fesada delâletini tartışmaz ve Şâfiî hukukçular da bu nedenle Şâfiî'nin bu konulardaki fikri hakkında ittifak edememişlerdir.

⁷ Şâfiî, *Cimâu'l-ilm*, s. 125-126; *Risâle*, s. 343. Bilindiği üzere *Cimâu'l-ilm* Şâfiî'nin *el-Ümm* adlı eserinin içinde bir bölümdür. Biz çalışmamızda, *Cimâu'l-ilm*'in müstakil bir baskısını kullanmayı tercih ettik. "el-Ümm" içerisinde *Sıfatü nehyi'n-Nebî* bölümü için bk. Şâfiî, *el-Ümm*, ss. 51-55. Şâfiî *Cimâu'l-ilm*'den farklı olarak, *Risâle*'deki değerlendirmelerine "bana Allah'ın (c.c) nehiyelerini, sonra da Hz. Peygamber'in nehiyelerini kapsam açısından anlat ve hiçbir şeyi eksik bırakma" diyen kişiye cevap niteliğinde başlamaktadır, bk. Şaffî, *Risâle*, s. 343.

⁸ Şâfiî, *Cimâu'l-ilm*, 126. Pala, Şâfiî'nin bu yaklaşımını Rasûlullah'ın herhangi bir şeyi yasaklamış olmasına bağlamaktadır. Diğer deyişle Şâfiî'ye göre önemli olan Hz. Peygamber'in yasaklama eylemidir, bk. Pala, "İmam Şâfiî'nin Yasak Yorumu", s. 895.

⁹ Şâfiî, *Cimâu'l-ilm*, s. 127-128; Şâfiî, *Risâle*, s. 347.

Fakat Fâtıma'nın onlara evet demediğine dair deliller mevcuttur. Şâfiî, bu konuyla ilgili delâletlere vurgu yaparak "Şayet delâletler olmasaydı, ilk olarak dünürücü olan vazgeçene kadar dünürücü olmak haram olurdu" demiştir.¹⁰ Bu açıklamaların ardından Şâfiî Hz. Peygamber'in nehiyelerini ikiye ayırmıştır:

1. Gerçekleşebilecek bir değişiklik veya olay ile helâl hâle dönüşebilecek nehiyeler. Evlenilmeyen ve nikâh akdi gerçekleştirilmeyen kadının, nikâhla helâl olması gibi. 2. Helâl hâle dönüşebilecek durumu olmayan, aslen haram olan şeyler. Yasak olan bir nikâh türü ile evlenmek gibi.¹¹

Şâfiî, kişiye yönelik olan nehiyeler veya mübâh olan bir durumun birine yasaklanması durumundaki nehye "nehy-i ihtiyârî" demiştir. Ona göre bu nehye kesinlikle uyulması gereklidir. Biri nehye uymasa âsî olur. İhtiyârî terk etmiş olur. Nehy-i ihtiyârî ile ilgili Şâfiî, konuyu zihinlerde daha net hâle getirmek amacıyla bazı örnekler vermiştir. Rasûlullah'ın önünden yemeyi emretmesi (başkasının önünden yemeyi nehyetmesi), yemeğin ortasından yenmesini ve geceleyin yatılı misafir olmayı yasaklaması gibi. Bu tür nehiyelerle ilgili Şâfiî'nin değerlendirmesi şöyledir: "Hz. Peygamber'in nehyinden haberi olan ve bu fiili yapan kişi günahkâr olur. Ama yemek haram olmaz. Yemek (isim olarak), fiilin dışındadır. Yemek zâtı itibariyle helâldir." Şâfiî, diğer iki nehy ile ilgili de aynı yorumu yapmış ve şu açıklamayı ilave etmiştir: "Eğer kişinin Hz. Peygamber'in herhangi bir fiili yasakladığı hakkında bilgisi olduğuna dair delil varsa bana göre kişi âsî olur."¹² Benzer bir yorumu Risâle'de de yapan Şâfiî'ye göre nehyedilen fiili işleyen istigfâr etmesi ve bir daha o fiili işlememesi gerekir.¹³

Şâfiî, bütün nehyedilen fiillerin işlenmesinin âsîlik sonucunu (ma'siyeti) doğuracağını, ancak ma'siyetin bazısının daha büyük olduğunu ifade etmiş ve nehiyeler arasında işlenmesi halinde ortaya çıkacak sonuç açısından bir ayırım yapmıştır.¹⁴

Yapmış olduğu değerlendirme ve yorumlara bakıldığında Şâfiî, daha genel olarak Hz. Peygamber'in yasaklarının Kur'an yanındaki konumunu sorgulamış ve bu konumu Kur'an-ı Kerim ile eş değer tutmuş, başka bir delil ya da karîne bulunmadıkça Hz. Peygamber'in yasaklarının haramlık ifade edeceğini savunmuştur.¹⁵

¹⁰ Şâfiî, *Cimâu'ilm*, s. 130-131.

¹¹ Şâfiî, *Cimâu'l-ilm*, s. 132.

¹² Şâfiî, *Cimâu'l-ilm*, s. 132-134.

¹³ Şâfiî, *Risâle*, s. 353.

¹⁴ Şâfiî, *Risâle*, s. 354.

¹⁵ Pala, Şâfiî'nin Hz. Peygamber'in nehiyeleri karşısındaki genel tutumunu şu maddelerle özetlemiştir: Şâfiî'ye göre nehiyeler konusunda zâhirle nass arasında bir ayırım yoktur. Şâfiî'ye göre, nehy sigaları delâlet ettikleri anlamda birer nasstır ve kesindir. Şâfiî, nehyin delâletini kesin bir şekilde tahrîm olarak kabul etmektedir. O, nehyi içeren nasslar arasında bütüncül bir bağ kurabilmiştir. Nehiyeleri yorumlamada metin içi ve dışı unsurları gözetmiştir. Ona göre, edeb içeren nehiyeleri işleyen de günahkârdır, bk. Pala, "İmam Şâfiî'nin Yasak Yorumu", s. 911-912.

2. Hakîm et-Tirmizî ve *el-Menhiyyât*

Hakîm et-Tirmizî, *el-Menhiyyât*'¹⁶, her yasağın arkasında bir gerekçe olduğu, yasaklamanın bir hikmeti olduğu ve her yasağın bir zarar içerdiği ancak gerekçelerin farklı olmasından dolayı yasakların da farklı olması gerektiği düşüncesi üzerine bina etmiştir. Ona göre, bazı hususlar haram olduğu için, bazıları ise edebe aykırılık sebebiyle yasaklanmıştır.¹⁷ Bu düşünce doğrultusunda Hakîm, eserinde nehiyleri iki kısma ayırdığını şu cümlelerle dile getirmiştir:

فوجدنا النهى على ضربين: منه نهى تأديب، ومنه نهى تحريم. فمن ترك الأدب انحط عن درجته، ومن وثب على

التحريم سقط في الهلكة

"Hz. Peygamber'den vârid olan nehiyleri iki kısım olduğunu düşünmekteyiz: *Nehyu edeb ve nehyu tahrîm. Edeben nehyedilene yapanın derecesi düşer (değeri azalır), haram olan nehyi yapan ise tehlike içine girer.*"¹⁸ Hakîm'in bu değerlendirmesi onun nebevî nehiylerin bağlayıcılığı hakkındaki bakış açısını yansıtmaktadır. Mukaddime'de kullanmış olduğu ayetlerle¹⁹ Rasûlullah'ın teşrîfdeki yerini ortaya koymaya çalışmış ve nehiyler hakkındaki bu bakış açısını desteklemiştir. Hakîm'e göre edeben olsun, tahrîmen olsun her nehyin bir etkisi vardır. Kısacası ona göre nebevî her nehye kulak verilmeli ve onlardan uzak durulmalıdır.

Hakîm, eserinde nehiyler ile ilgili rivâyetleri belirli bablar ya da bölümler halinde değerlendirmemiştir. İlk rivâyetler daha çok tahâret ve nikâhla ilgiliyken, ardından gıybet, nemîme, yalan gibi konularla ilgili rivâyetlere yer verilmiştir. Kadınlarla ilgili bazı yasaklara değinildikten sonra, alış-veriş ile ilgili rivâyetler esere alınmıştır. Ardından muhtelif konularla ilgili nehiyler ortaya konulmuştur. Ancak az önce de belirttiğimiz gibi, nehiyler gruplandırılmamış, eser belirli bir sistematik içinde oluşturulmamıştır.

el-Menhiyyât'ta yüz yetmiş nehy hadisi mevcuttur. Hadislerin senedleri verilmemiştir. Yüz yetmiş hadisin dışında hadisi veya ilgili nehyi açıklarken farklı hadisler de kullanmış, ancak genel olarak ... نهى عن ... ve نهى أن ... kalıbıyla gelen nehy hadisler esere alınmıştır.

Hakîm, eserinde önce bab başlığı niteliğinde bir başlık kullanıp, ardından konuyla ilgili hadise yer vermekte, daha sonra hadisin açıklamasına geçmektedir. Açıklamalarında ilk olarak nehyin gerekçesine değinmektedir. Eğer yasakla ilgili atıfta bulunulabilecek bir ayet varsa bunu mutlaka zikretmektedir. Örnek olarak,

¹⁶ Eser, Kettânî'nin *er-Risâletü'l-müstatraf*e isimli eserinin tercemesinde, mütercime ait notlarda, "âdâb, ahlâk, terğîb, terhîb ve fazilet kitapları" içerisinde zikredilmiştir, bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 83.

¹⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 5. Ayrıca bk. Bereke, "Hakîm et-Tirmizî", *DİA*, XV, 198, Bereke'ye göre Hakîm, *el-Menhiyyât*'ta fikhî hükümleri rûhî gayelerle açıklamaya çalışmıştır. Ancak bize göre, Hakîm'in eserin genelinde üzerinde durduğu nokta, fikhî hükümlerin açıklanmasından çok, yasaklardaki gerekçeleri ortaya koyarak, muhatabın konuyu daha iyi anlamasını sağlamaya çalışmaktır. Hakîm'in tartıştığı konuları fikhî konular olarak sınırlandırmak kanaatimizce eserin muhtevası bağlamında doğru bir yaklaşım değildir.

¹⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 6.

¹⁹ Yusuf, 12/108; Haşr, 59/7.

Hâkîm'in çıplakken ve bevlederken güneşe ve aya dönmek ile ilgili açıklamaları verilebilir.²⁰

Hakîm öncelikle konu başlığını "bevlederken ve çıplakken güneş ve aya dönmek" şeklinde belirleyip dikkatleri konuya çekmekte, ardından konuya dair rivâyeti vermektedir. Sonra direkt olarak sebebin veya gerekçenin açıklanmasına geçmektedir: "Çünkü güneş ve ayı Allah yaratmıştır ve O'nun (c.c) ayetlerindedir. Bize rivâyet edilene göre onların görüntüleri arş'ın nurundan bizim görebildiklerimizdir." Gerekçenin ardından sıra tavsiyeye gelmektedir. "Öyleyse o ikisini ta'zîm etmek ve bu nuru yüceltmek için avret mahallini onlara dönme." Daha sonra Hakîm, nehyi daha sağlam bir zemine oturtmak ve okuyucuya veya muhataba kavratmak amacıyla ayetten destek almaktadır: "Biz gece ve gündüzü iki ayet kıldık. Geceyi yok edip, onun yerine ışık saçan gündüzü getiriyoruz."²¹ Hakîm, ayetteki gece ve gündüz ifadelerini, güneş ve ayın temsil ettiğini düşündüğü için bu ayeti kullanmış, buradan yola çıkarak güneş ve ayın ta'zîm edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Yukarıda değindiğimiz gibi Hâkîm'in nehyi hadisi ile ilgili açıklamalarda ilk yaptığı nehyin gerekçesini açıklamaktır. O bu tür açıklamalarda فان، من أجل، فا...، فهذا ve فان ذلك gibi kalıpları kullanmıştır.²²

Hakîm, bazı nehiyleri açıklarken dönemsel bazı durumlara işaret ederek nehyin tarihsel arka planı hakkında bilgi vermiştir.²³ Mesela, Hz. Peygamber'in biri öldüğünde onun mensûbu bulunduğu kabilenin isminin ilan edilmesini yasakladığı rivâyetin gerekçesi Hakîm tarafından, Cahiliye'de insanların çokluklarıyla övünmeleri olarak açıklanmıştır.²⁴

Menhiyyât'ta Hakîm'in sıkça başvurduğu yöntemlerden biri de işârî yorumlardır. Örneğin ayakta bevletmenin yasaklandığı hadis ile ilgili yorumu dikkat çekicidir: "Hz. Adem yasak ağaçtan yiyince düşman (şeytan) onun midesine yerleşmiştir. Bu nedenle midenin altında kalan kısımdan çıkanlar hades, üstünden çıkan gözyaşı, sümük, balgam gibi şeyler ise temiz kabul edilmiştir."²⁵ Diğer bir örnekte ise Hakîm, sağ el ile istincânın yasaklanmasındaki sebebi bu el ile kıyamet gününde Allah (c.c) ile musâfaha edilecek olmasına bağlamıştır.²⁶ İşârî yorum örneği olabi-

²⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 11.

²¹ İsrâ, 17/12.

²² Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 23, 74, 126 (من أجل)، s. 11, 18, 30, 46, 82 (فان)، s. 51, 54, 60, 126 (... فان)، s. 17, 43, 82, 91, 95 (فهذا)، s. 19 (فان ذلك). Ayrıca bk. Hakîm et-Tirmizî, *Kitabu'l-Menhiyyât Hadislerdeki Yasakların Sebep ve Hikmetlerine Dair*, s. 43.

²³ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 8-9. Banyoya bevletme yasağı ile ilgili Hakîm, Medine döneminde banyo yapılan yerlerin gübrelî toprak zeminler olduğunu ve buralara su döküldüğünde (yani banyo yapıldığında) buraların çamurlaştığını, bu çamurun üstüne bevledildiğinde buradan insana bulaşan çamurdan da vesvesenin ortaya çıktığını belirtmiştir.

²⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 94-95. Diğer bir örnek için bk. Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 10.

²⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 13. Hakîm'in bu yorumu bevlîn insan üstüne sıçrama tehlikesi veya ihtimali üzerine yapılmış bir yorumdur. Ona göre, idrar insanın midesinin altındaki bir yerden çıktığı için necîstir.

²⁶ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 18. Diğer bir örnek için bk. Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 24.

lecek diğeri bir yorumu, bağırıp üzerindeki elbiseyi yırtmayı (renîn) yasaklayan hadis ile ilgili yapılan yorumda da görmek mümkündür. Hakîm, bu şekilde davranan ilk varlığın Şeytan olduğunu ifade etmiştir.²⁷ Kişinin mahremi olmayana ikinci bakışının yasaklanışını yorumlarken Hakîm'in işârî yorumculuğu kendini iyice hissettirmektedir.²⁸

Hakîm, işârî yorumların yanında ilgili nehiylerle ilgili tıbbî nitelikli açıklamalara başvurmakta ve nehyin gerekçeleri üzerine fikir yürütmektedir. Ayakta bevletmenin zararları ve oturarak bevletmenin faydaları üzerine yaptığı açıklamalar ağırlıklı olarak tıbbî açıklamalardır.²⁹

Nehiy hadisini desteklemek için Hakîm'in, bazen farklı hadislere başvurduğunu belirtmiştik. Örneğin tezek ve kemikle istincânın nehyinde, kemik ve tezekle istincâ etmenin yasaklığının sebebini açıklayan ve bunların cinlerin azığı olduğunu haber veren diğeri bir hadisi kullanmıştır.³⁰ Çarşamba ve cumartesi günü kan aldirmayı nehyeden hadise destek olarak, Ebû Dâvûd'un tahrîc ettiği "O günde (salı gününde) kanın akmadığı bir saat vardır"³¹ hadisini kullanmış, çarşamba ve cumartesi nehyinde de benzer bir durumun yaşanabileceğini ima ederek nehyin hikmetini açıklamaya çalışmıştır.³²

Hakîm et-Tirmizî, nehiylerdeki tahsîsler hakkında da fikrini beyan etmiş ve nehyin bağlayıcılığı hakkındaki kanaatini açıklamıştır. Örneğin îzârın yerde sürünmesi ile ilgili olarak, bu fiilin kibir sebebiyle mekrûh olduğunu söylemiş ve İbn Abbâs'ın "israf ve kibire düşmediğin sürece istediğini ye, istediğini giy" sözünü naklederek, kibrin olmadığı durumlarda, nehyin bağlayıcı olmadığını ifade etmiştir.³³ Yasaklanan rukyenin cinler ve yılanlar ile yapılan rukye olduğunu ileri sürmüş, Kur'an'la yapılan rukyede bir sakınca olmadığını hatta şifâ olduğunu belirtmiştir.³⁴ Dövme yasağını işlerken bunun, Câhiliye adetlerinden olduğunu dile getirmiş, dînî ve dünyevî faydalarından dolayı sünnet olmak ve kan aldirmek gibi fiillerin nehyi kapsamına girmediğini belirtmiştir.³⁵

Hakîm'in diğeri bir bağlayıcılık yorumu ise bazı nehiylerin sadece te'dîb için olduğunu belirtmektir. Örneğin, Allah Rasûlü'nün tuvalete, hamama ve kabre doğ-

²⁷ Bk. Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s.30.

²⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 48. Hakîm, açıklamalarında göz ve kalp ilişkisine değinmiş ve ikinci bakışı bu bağlamda değerlendirmiştir. Ona göre ikinci bakış bilinçli bir eylemdir ve bu nedenle insan günahkâr olabilir. İlk bakış ise iradesiz bir eylemdir ve affedilebilir. Diğeri bir işârî yorum örneği için bk. Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 63-64.

²⁹ Bk. Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 14.

³⁰ Bk. Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 14-15. Diğeri örnekler için bk. Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 20, 21, 77, 90, 91.

³¹ Ebû Dâvûd, *Tıbb*, 5.

³² Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 99.

³³ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 21. Hakîm, hemen iki sayfa sonra nehyin sebebini kibir olduğunu ve kalpte kibir olduğunda bu fiilden (yani zararı sürümekten) kaçınılması gerektiğini açıklamıştır. Diğeri taraftan O, bu nehye uymak için giysilerin sıvanması fiilinin zamanla gösteriş vesilesi haline geldiğini söyleyerek asıl prensibin niyet olduğunu belirtmiştir.

³⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 26.

³⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 63.

ru namaz kılmayı yasaklamasındaki niyetin te'dîb olduğunu beyan etmiştir.³⁶ Yine, beşikteki bebek bile olsa birilerinin olduğu yerde cimâ etme nehyinin de te'dîb için olduğunu kabul etmiştir.³⁷ Diğer taraftan nehyin sebebinin tayininde de Hakîm'in bağlayıcılığa dair kanaati hissedilmektedir. Hz. Peygamber'in cünübün mescidde oturmasını yasaklamasını mescidin "ta'zîm"ine bağlayan Hakîm, bu nehiy için "seferde olanların dışında gusledinceye kadar cünüb olduğunuz zaman namaza yaklaşmayın"³⁸ ayetini kullanmış ve sanki nehyin bağlayıcı bir nehiy olduğunu kabul etmiştir.³⁹ Ayrıca bir erkeğin diğer bir erkek ile sarılmalarını âvâma yönelik bir nehiy olarak değerlendirmiş ve herkesin bu konuda aynı olmadığını dile getirmiştir.⁴⁰

Hakîm, bazı yasakların daha net anlaşılmasına katkıda bulunmak için garîb lafızları açıklamayı ihmâl etmemiştir. Örneğin "kızb" kelimesi "yalan söz" olarak açıklanmış, ardından bu yalanın, "Allah'a iftira" olduğu belirtilmiştir.⁴¹ "Niyâha" yı "günahlarına pişman olanların fiili" olarak açıklamış ve "Acemlerin bir davranışı" olduğunu belirtmiştir.⁴² "Tiyara" kelimesini "Allah'tan veya O'nun (c.c) hükmünden kaçma" olarak açıklamaktadır.⁴³ Fasık kelimesini ise, "bilerek ve bilinçli olarak Allah'ın ismini terk eden kişi" şeklinde şerh etmiştir.⁴⁴

Hâkim'in *Menhiyyât*'a almış olduğu hadislerin sıhhat durumları kendisinin sûfi meşrep bir kişiliğe sahip olması yönüyle önem taşımaktadır. Hadislerin sıhhat durumları hakkında özellikle eserin muhakkiklerinin yaptıkları değerlendirmelere göre *Menhiyyât*'ta 13 zayıf, 5 mevzû hadis bulunmaktadır. Ayrıca 15 hadiste Hâkim teferrüd etmiştir.⁴⁵ Bizim çalışmamızda kullanmış olduğumuz baskıda da eserdeki hadislerin kaynakları tespit edilmeye çalışılmıştır. Muhakkikin لم أجده yani "hadisi bulamadım" ibaresini kullandığı 8 hadis mevcuttur. Bir hadis için ise بهذا اللفظ لم أجده "bu lafızla bulamadım" demiştir. Yapılan tahkikte hadislerin kaynaklarının daha çok Kütüb-i sitte olarak tespit edilmesi eserin sıhhat açısından güvenilir bir durumda olduğunu göstermektedir.

³⁶ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 84.

³⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 93.

³⁸ Nisâ, 4/43.

³⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 94.

⁴⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 114.

⁴¹ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 46.

⁴² Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 30.

⁴³ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 50.

⁴⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 53. Diğer garîb lafız açıklamaları için bk. Hakîm et-Tirmizî, *Menhiyyât*, s. 61, 62, 120, 123, 127.

⁴⁵ Bu bilgiyi Yavuz Köktaş, *Menhiyyât* çevirisinde vermektedir. Köktaş'ın çevirisinde kullandığı bu tahkik elimizde olmadığı için bu bilgiyi Köktaş'ın çevirinin başında eser ile ilgili verdiği bilgiler bölümünden almış bulunmaktayız, bk. Hakîm et-Tirmizî, *Kitâbu'l-Menhiyyât Hadislerdeki Yasakların Sebep ve Hikmetlerine Dair*, s. 42.

3. İbn Hibbân ve *el-Müsnedü's-Sahîh ale't-Tekâsım ve'l-Envâ*

İbn Hibbân'ın, *el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsım ve'l-envâ*⁴⁶, müsned ve mu'cemden farklı şekilde kısımlara, kısımları da nev'lere ayırmıştır.⁴⁷ Eser, emirler (evâmir), nehiyeler (nevâhî), haberler (ahbâr), mübâhlar (ibâhât) ve Peygamber'in fiilleri (ef'âl) şeklinde beş bölümden oluşmaktadır.⁴⁸ Evâmir bölümü, yüz on nev, nevâhî yüz on nev, ahabâr seksen nev, ibâhât elli nev, ef'âl elli nev' içermektedir.

Eserin mukaddimesinde İbn Hibbân, telif amacını şu şekilde açıklamaktadır:

“Baktım ki hadislerin aktarım yolları (tarikleri) çoğaldı, mevzû hadisleri yazmakla, hata ve değişiklikleri yazmakla meşgul olmaları nedeniyle insanların hadisin sahîhini anlama imkanı azaldı. Öyle ki sahîh haber terk edildi ve yazılmaz oldu, ters yüz edilmiş hadisler kıymetli hâle geldi. Önceki imamlarımızdan sünneti toplayan ve bunlar üzerinde yorum yapan fıkıh ehli (Allah onlardan razı olsun) hadis lafızlarını ezberlemek isteyenler için haberlerin tariklerini anlatmaya dalmışlar, bunu devamlı tekrarlamışlardır. Ancak bu, öğrenmek isteyen kişinin kitaba itimat etmesine, hüküm istinbât etmeyi isteyenine ise kitaba dayanarak hüküm çıkarmayı terk etmesine sebep oldu. Ben bu sebeple öğrenmek isteyenler daha kolay ezberlesin diye sahîh hadisleri topladım ve hüküm çıkarmak isteyenler zorluk çekmesin diye kitabın içindekileri iyice tetkik ettim. Böylece, sahîh hadislerin bir-biriyle uyum içinde olan, ihtilâf halinde olmayan, beş eşit bölüme ayrıldığını gördüm.

Birincisi: Allah'ın kullarına emrettikleri.

İkincisi: Allah'ın kullarına yasakladıkları⁴⁹.

Üçüncüsü: Bilinmesi gerekenlerin haber verilmesi.

Dördüncüsü: Yapılmasında bir sakınca olmayanlar.

Beşincisi: Hz. Peygamber'in fiilleri.

Daha sonra her bölümün kendi içinde birçok çeşide ayrıldığını, her çeşitten de önemli ilimler ortaya çıktığını gördüm. Bu ilimlere gerçeği ters yüz eden kıyas yöntemiyle, usûl konularında çalışan ve konuların derinliklerine talihsiz yorumlarla dalanlar akıl erdiremez. Buna ancak ilimde derinleşenler akıl erdirebilir.”⁵⁰ İbn Hibbân amacını açıklayıcı cümlelerine şöyle devam etmektedir:

⁴⁶ Emir Alâuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Balabân el-Hanefî el-Fakîh (ö. 739/1339) eseri orijinal tertibin dışına çıkarak *el-Ihsân fi takrîbi Sahîhi İbn Hibbân* adıyla fıkıh bablarına göre tertib etmiştir, bk. Kettânî, *Risâle*, s. 13; İbn Balabân tertibinin iki neşri gerçekleştirilmiştir: M. Mahmud Şakir tahkiki ile 1952'de Kahire'de Dâru'l-meârif ve 1390'da Medine'de Mektebetü's-selefiyye tarafından neşredilmiştir. *es-Sahîh*, Mehmet Ali Sönmez ve Halis Aydemir tarafından orijinal tertibine uygun olarak tahkik edilmiştir, bk. Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2012, VIII cilt halinde. Çalışmamızda kullanılan baskı, bu son baskıdır.

⁴⁷ Dihlevî, *Bustânu'l-muhaddisîn*, s. 83.

⁴⁸ Sönmez, “İbn Hibbân”, *DİA*, XX, 63.

⁴⁹ İbn Hibban'ın hadislerdeki evâmir ve nevâhî'den bahsederken “Allah'ın emrettikleri” ve “Allah'ın yasakladıkları” ifadelerini kullanması onun Hz. Peygamber'in emrettikleri ve yasakladıklarının bağlayıcılığı hakkındaki düşüncesi hakkında bize bir öngörü sunmaktadır. Muhtemelen İbn Hibban, eserine aldığı hadislerdeki emir ve nehiyeleri Kur'an'daki emir ve nehiyelerden ayırmamaktadır.

⁵⁰ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, I, 63-64.

“Önceden değindiğimiz üzere, Sünnet dört yüz çeşittir. Bu çeşitleri çoğaltmak isteseydik çoğaltırdık. Ancak biz bu kadar çeşitle yetindik, isteseydik diğerlerini de ortaya koyardık. Bizim sünneti nev'lere ayırmaktaki amacımız iki şeyi ortaya çıkarmaktır: 1. İmamların, durumu hakkında ve tevilinde görüş ayrılığına düştükleri haberleri. 2. Birçok insanın manasını anlamakta ve neyin kastedildiğini anlamakta güçlük çektikleri genel ifadeleri. İşte bizim sünneti kısımlara ve türlere ayırmaktaki amacımız açıkladığımız bu haberleri Allah'ın kolaylaştırdığı kadarıyla ortaya çıkarmaktır. Allah bundan sonraki sözlerimizde bize başarıyı nasip etsin.”⁵¹

İbn Hibbân, Hz. Peygamber'in emir ve nehiy kipiyle vârid olan hadislerini yahut emir ve nehiy sîgalarıyla ifade edilmediği halde emir ve yasak ihtivâ eden hadislerinin her birini yüz on başlık altında incelemiş ve her birisini örneklendirmiştir. Ayrıca, emir ve nehiy sîgalarıyla ifade edilmediği halde, vücûb veya tahrîm ifade ettiğini düşündüğü hadisleri de evâmîr ve nevâhî içerisinde değerlendirmiştir.⁵²

Evâmîr ve nevâhî bölümlerinde İbn Hibbân'ın kullandığı nev' başlıklarında, tıpkı Buhârî için geçerli olan fikhî görüşün bab başlıklarında bulunması durumu geçerlidir. İbn Hibbân'ın nev' başlıkları, emir ve nehyin yorumunu ve bağlayıcılık durumunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda o, emir ve nehyin tahsîsi, illet veya şartın varlığı-yokluğu, devamlılığı gibi etkenleri dikkate almış ve başlıklarında bir yöntem ortaya koymuştur.⁵³

Evâmîr bölümünde, kullanmış olduğu ilk nev' başlığı, “muhatapların tamamına tüm zamanlarda farz olan ve kimsenin herhangi bir durumda yapmaktan uzak duramayacağı emir lafzı”dır.⁵⁴ İkinci başlık ise, “Bazı şeylerin yapılmasının emredildiği va'd lafızları”dır. Bu başlık eserin en hacimli başlığıdır. İkinci nev' için-

⁵¹ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, I, 106. İbn Hibbân'ın eseri telif amacı için ayrıca bk. Özçeltikçi, *İbn Hibbân'ın Karşıt Anlamlı Hadisleri Hadisin Bütünlüğü İlkesiyle Sahih'inde Değerlendirışı*, s. 12.

⁵² Görmez, *Metodoloji Sorunu*, s. 70. İbn Hibbân'ın emir ve nehiyleri tasnifinde temel teşkil eden ilke ve esaslar için bk. Görmez, *Metodoloji Sorunu*, s. 70-72.

⁵³ Ancak İbn Hibbân'ın Buhârî tarzında uygulamış olduğu bu metot, yani nev ve zikir başlıklarında hüküm ortaya koyma tenkitten vâreste kalmamıştır. Konuyla ilgili tespitlerde bulunan Halis Aydemir'in değerlendirmeleri şu şekildedir: “Tebvîb ve tasnîf bir hadis kitabı açısından kaçınılmaz bir gereklilik olduğuna göre bir müellifin yapacağı en güzel şey, ilgili başlıkları düzenlerken hadis metinleri ile okuyucu arasına girmemeye özen göstermek olmalıdır. Hz. Peygamber'in رب مبلغ أوعى من سامع

hadisine uygun olarak, hangi meslekten ve hangi meşrebtен olursa olsun okuyucuya saygı duymalı onun değerlendirmelerinin önemine ciddiyetle inanmalıdır. Aksi takdirde fikrin önüne bir set çekilmiş, ilerlemenin önü kapatılmış ve akıl donuk hale dönüştürülmüş demektir. Toplumdaki milyonlarca aklın birkaç akla râm olduğu böyle bir anlayış, temel tercihlerini ve dine dahil olma keyfiyetini dahi akletmek üzerine kuran İslâm gibi bir dinin mensuplarına yakışmamaktadır. Tebvîb ve tasnîf bir gruplama bir bölümlenme olarak masum şekliyle nötr kalmalı, okurun zihnini belli bir istikamette saat kurar gibi kurmanın bir vesilesi olarak değerlendirmemelidir. Herkesten önce müellifler, isabet ettikleri kadar hata da da etmelerinin mümkün olduğu gerçeğinden hareketle, manipülasyondan kaçınmalı, kat'î ve keskin ifadelerden uzak durmalı, son sözü söyleme yetkisini kendilerinde görmemeli, okuyucuya metni değerlendirme şansını tanımalıdır. Bu durum hadis metinlerinden yola çıkılarak ameli planda fıkha doğru giden süreçte oluşturulmuş belli şablonları kırarak, topluma bu yönde serinkanlı bir tartışma ortamı ve iyi bir esneklik kazandıracaktır.” bk. Aydemir, “Metnin Anlaşılmasında Tebvîb ve Tasnîfin Rolü İbn Hibbân'ın et-Tekâsim ve'l-Enva' Örneği”, s. 35-36.

⁵⁴ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, I, 119.

de, İbn Hibbân abdest, namaz, oruç, sadaka, cihâd, fedâil-i a'mâl, Kur'an okumanın faziletleri vb. birçok konuda Hz. Peygamber'in işleyene verilecek ecir zikrettiği hadislerle yer vermiştir. "Kim bir mescid yaparsa, Allah benzerini onun için cennette yapar"⁵⁵, "Namaz kılan kişi, namaz kıldığı yerde bulunduğu sürece, melekler "Allahım onu bağışla, Allahım ona merhamet et" diyerek onun için dua ederler"⁵⁶, "Kim bir oruçluya iftar ettirirse, iftar ettirdiği kişinin ecrinde bir eksilme olmadan, iftar ettirene de aynı ecir yazılır"⁵⁷ hadisleri bu başlık altında yer verilen bazı hadislerdir.

Daha önce belirttiğimiz gibi İbn Hibbân emir ve nehiylerin bağlayıcılık durumunu açıkça ortaya koymaya çalışmaktadır. Onun bu çabasını en net şekilde gösteren başlık formatlarından biri şudur:

Evâmir bölümü sekizinci nev': "Üç şeyin emredilmesi 1. Muhataplara bazı durumlarda farz olanlar, 2. Muhataplara tüm zamanlarda farz olanlar, 3. Zorunluluk ifade etmeyen mübâh olan emirler"⁵⁸

Benzer başlıklar nevâhî bölümünde de kullanılmıştır.

Dördüncü nev': "Bazı muhatabların her zaman değil de bazı durumlarda bazı şeylerden men edilmesi"⁵⁹

Başlıklar içinde kullandığı bazı ifade kalıpları da onun emirlerin bağlayıcılık durumu ile ilgili kanaatini yansıtır niteliktedir. Bu ifade kalıpları, emru irşâdin, emru nedbin, emru farîzatin, emru îcâbin vb. şekildedir. O, bu ifade kalıplarını aynı başlık içinde kullanmış ve söz konusu emrin farz değil irşâdî olduğunu belirtmiştir.⁶⁰

Bazen İbn Hibbân, bağlayıcılık yorumu içeren başlıklarını rivâyetlerden mülhem oluşturmuştur. Hz. Peygamber'in "Bana altı şey hakkında garanti verin, ben de size cennete gireceğinizi garanti edeyim..." hadisi için "altı şeyin emredilmesi; ilk üçü muhataplara bazı durumlarda farzdır, son üç ise muhataplara tüm zamanlarda farzdır" başlığını kullanmıştır. Hadiste Hz. Peygamber'in zikrettiği ilk üç davranış, doğru sözlü olmak, sözünde durmak, emanetleri korumaktır. Son üç davranış ise, ırzı korumak, gözleri haramdan sakınmak, eline hakim olmaktır.⁶¹ Görüldüğü gibi aralarında net bir ayırım görünmemesine rağmen İbn Hibbân, zikredilen ilk üç ve son üç davranışa ittibâ konusunda kendi yorumunu ortaya koymuştur. İbn Hibbân'ın bu davranışların bağlayıcılıkları arasında benimsediği ayırımdaki kriterinin ne olduğu üzerinde düşünüldüğünde bir sonuca ulaşmak zor gibidir. Ancak ilk üç davranışın istisnâî durumları ihtivâ edebilecek olması İbn Hibbân'ı biraz olsun anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Mesela, insan ikrâh durumlarında doğru söylemekle veya sözünde durmakla mükellef tutulmayabilir.

⁵⁵ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, I, 147.

⁵⁶ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, I, 164.

⁵⁷ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, I, 212.

⁵⁸ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, II, 38.

⁵⁹ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, III, 89.

⁶⁰ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, II, 39 (Dokuzuncu nev' başlığı).

⁶¹ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, II, 197.

Fakat son üç davranışta İbn Hibban'a göre böyle istisnâî durumlar söz konusu olmasa gerektir.

Eserde evâmir ve nevâhî bölümlerindeki nev' başlıklarının altında "zikir" başlıkları vardır. Kullanılan zikir başlıkları değişik formatlardadır:

ذكر الزجر...، ذكر البيان...، ذكر العلة...، ذكر الخير...، ذكر خير...

Zikir başlıklarından da görüleceği gibi İbn Hibbân, illetin varlığını dikkate almış, bu doğrultuda, illeti açıklayıcı rivâyetlere yer vermiştir. ذكر العلة التي من أجلها زجر

en şeklindeki zikir başlığını birçok nehiy rivâyetinde kullanmıştır. Nevâhî

bölümünün on ikinci nev'inde kullandığı "konuşmada zikredilmeyen, ancak ikinci bir haberde zikredilen bir illetten dolayı umûm ifade eden bir lafızla bir şeyin men edilmesi; bu illet ne zaman var olursa bu fiilin yapılması men edilir; ne zaman illet yok olursa yapılması câiz olur" başlığı illetin İbn Hibbân'ın hükümlerindeki etkisini gözler önüne sermektedir.⁶² Evâmir'de ise şartın varlığını önemsemiş, evâmir bölümünün kırk üçüncü nev'i için kullanmış olduğu "şarta bağlı olarak bir şeyin emredilmesi; şartın varlığında emre uymak vâcip olur; şart olmadığında emir varlığını devam ettirmez" başlığıyla, emirlerin bağlayıcılığını şart odaklı değerlendirmiştir.⁶³

İbn Hibbân bazen emir ve nehiylerin illetini kendisi açıklamış⁶⁴ bazen de Hz. Peygamber'in illeti açıkladığı hadise yer vermiştir. Örneğin kadının teyze ve halasıyla aynı nikâh altında bulundurulmasının Hz. Peygamber'in yasakladığı hadislerin ardından ve bunun illetinin bizâtihi Hz. Peygamber tarafından açıklandığı hadisi esere almıştır. Hz. Peygamber bu tür nikahı yasaklamış ve gerekçesini şöyle açıklamıştır:

إِئْتَنَ إِذَا فَعَلْتَن ذَلِك قَطَعْتَن أَرْحَامَكَن

"Şayet siz böyle bir şey yaparsanız, akrabalık bağına zarar vermiş (bu bağı kesmiş olursunuz".⁶⁵

Ayrıca İbn Hibbân, yeri geldiğinde eserinde garîb lafızları da açıklamayı ihmal etmemiştir. Örneğin bir hadisin senedinde geçen "en-Nîlî" nisbeli râvîyi tanıtmak için "Nîl" kelimesini "Vâsıt'ta bir köy" olarak açıklamıştır.⁶⁶ Garîb lafızları açıklamak için farklı rivâyetleri kullandığı da görülmektedir. Örneğin أَعْجَاز lafzını açıklamak için أدبار lafzının yer aldığı bir diğer rivâyeti kullanmıştır.⁶⁷

Diğer taraftan, konuyla ilgili tahsîs ifade eden, illeti açıklayan, tenâkuza işaret eden veya birbirini destekleyen rivâyetleri toplaması konu bütünlüğünü sağlaması açısından eserin önemli özelliklerindedir. Bu doğrultuda İbn Hibbân, birçok konuyu teferruatlı bir şekilde incelemiş, konuyla ilgili bütün rivâyetleri toplamaya

⁶² İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, III, 141.

⁶³ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, II, 169.

⁶⁴ İbn Hibbân kendi görüşünü açıklarken genellikle قال ابو حاتم ifadesini kullanmıştır.

⁶⁵ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, III, 77.

⁶⁶ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, III, 76.

⁶⁷ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, III, 97.

özen göstermiş ve rivâyet bütünlüğünü sağlamaya çalışmıştır. Örneğin sekizinci nev' de sadece kerâhet vakitlerini konu edinmiş, bu konuyla ilgili tüm rivâyetleri bir araya getirmeye çalışmıştır. Bu nev' altında yirmi altı zikir başlığı bulunmaktadır.⁶⁸ İbn Hibbân, rivâyet bütünlüğünü sağlamaya nev' başlığında başlamakta, bu çabasını seçtiği rivâyetlerde sürdürmektedir. Mesela, evâmir bölümünün, otuz beşinci nev'i için kullanılan başlık "zorunlu olarak emredildiği halde, ikinci bir haberde gelen delillerin mendûbluğuna işaret eden bir şeyin emredilmesi"dir. Kullandığı bu ifade ile İbn Hibbân, daha işin başında konu ile ilgili rivâyetlerin bir arada değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Ardından, başlık altında Cuma günü gusül abdesti örneğini işlemiştir. Zikrettiği ilk beş hadis, herkesin Cuma günü gusül abdesti alması emrini içerirken, sonraki hadisler Cuma günü gusül emrinin, ihtilâm olmuş kişilere yönelik olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla İbn Hibbân'a göre, Cuma günü guslü, ilk hadisler çerçevesinde zorunluluk ifade ediyor gibi görünse de emrin asıl muhatapları ihtilâm olmuş kişilerdir. Bunlar dışındakiler için Cuma günü gusül emri, mendûbluk ifade etmektedir.⁶⁹

Eserinde benimsemiş ve uygulamış olduğu metotlar bir tarafa, genel olarak İbn Hibbân'a göre, Hz. Peygamber'in emir ve nehiyelerine, mendûb olduklarını gösteren deliller olmadığı sürece zorunlu olarak uyulması gerekmektedir.⁷⁰

4. İbnü's-Sika es-Sayrafi ve *el-Evâmir ve'n-Nevâhi*

İbnü's-Sika es-Sayrafi⁷¹, eserin mukaddimesinde kütüb-i sitte ismiyle şöhret bulmuş altı kitaptaki emir ve nehiy hadislerini bir araya getirmeye çalıştığını söylemektedir. Sayrafi, kütüb-i sitte içerisinde İbn Mâce yerine, İmam Mâlik'in *Muvatta'*ını tercih etmiştir. Sayrafi, sika ravilerle rivâyet edilip sahih kabul edilenler dışında hadis almadığını ve bazı râvîlerin zayıflıkları ile ilgili de yorum yapmadığını belirtmektedir. Kütüb-i sitte imamlarının tamamının ittifâk halinde rivâyet ettikleri hadisler için رواه الجماعة ifadesini kullandığını belirtmiştir. Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiklerini, ayrıca diğer imamlardan ittifak halinde rivâyet edilen hadislerle de işaret ettiğini söylemiştir. Sayrafi, sadece "zühd" babında İbn Mâce'den bir nakilde bulunduğu, bundan başka Kütüb-i sitte dışında hiçbir kaynaktan hadis rivâyet etmediğine özellikle dikkat çekmiştir. Eser iki bölümden oluşmaktadır.

⁶⁸ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, III, 116-127.

⁶⁹ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, II, 147-152.

⁷⁰ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, II, 7.

⁷¹ Daha önce değinilen ve eserleri hakkında bilgi verilen üç müellif kadar iyi tanınmadığını düşündüğümüz için Sayrafi hakkında kısa bir bilgi vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz. Sayrafi, hicri 670 yılından sonra doğmuştur. Zehebî'nin (ö. 748/1348) verdiği bilgiye göre sûfidir. İlim ve sünnet alanında birçok eser telif etmiştir. Fukarâya yardım eden biridir. Reşîduddin İbn Ebi'l-Kasım (ö. 707/1307) ve İmâduddin İbnü't-Tabbâl (ö. 708/1308) gibi alimlerden ders okumuştur, bk. Zehebî, *Mu'cemu's-şuyûh*, I, 216; Sayrafi'nin, eğitimi Bağdat'taki Mustansırıyye medresesinde aldığı tahmin edilmektedir. Dimeşk'teki Sümeysâtiyye hankâhı kütüphanesinde müdürlük yapmıştır. Hadis, fıkıh, İslâm ahlakı ve tasavvuf alanlarında eser telif etmiştir. Hicri 742 yılında Dimeşk'te vefat etmiştir. İbnü's-Sika es-Sayrafi'nin başlıca eserleri şunlardır; *Hulâsatu'l-menkûl min ehâdisi'r-Rasûl*, *Matlabu'l-vusûl ilâ ittibâi sünneti'r-Rasûl*, *el-Evâmir ve'n-nevâhi*, *el-Fetâva'n-nebeviyye fi'l-mesâli'd-dîniyye ve'd-dünyeviyye*, bk. Akpınar, "İbnü's-Sika es-Sayrafi", *DİA*, XXI, 209-210.

1. Bölüm: *el-Evâmir*, 2. Bölüm: *en-Nevâhî*

Bu iki bölümdeki konular veya bâblar alfabetik olarak düzenlenmiştir. Bu alfabetik tertipte Sayrafi, ilgili emir veya nehyi tanımlayan kelimeye göre bir sıralamayı esas almıştır. Genel olarak her hadis ilgili babta zikredilmiş ancak konusu geniş ise ve farklı konuları da ilgilendiriyorsa farklı bâblarda da rivâyet edilmiştir. Sayrafi, konuları alfabetik olarak düzenlenmekteki amacını “teshîl” yani okuyucuya kolaylık olarak açıklamaktadır. Ayrıca eserinde garîb lafızları açıkladığını, kolaylık olması sebebiyle bu açıklamaları hâmişte değil hadis metinlerinin olduğu yerde yaptığını söylemiştir. Son olarak kitapta sözü fazla uzatmadığını, tekrardan kaçındığını ifade ederken, eserin uzun ile kısa arasında muhtasar bir nitelik arz ettiğini dile getirmiştir.⁷²

Eserin birinci bölümü olan “evâmir” de 424 bab ve 927 hadis bulunmaktadır. İkinci kısım “nevâhî” de ise 863 bab ve 1680 hadis vardır. Görüldüğü gibi nevâhî kısmı hem bab sayısı hem de hadis sayısı itibarıyla evâmir kısmının neredeyse iki katıdır.

Her iki bölüm de alfabetik olarak başlamaktadır. Evâmir bölümünde hemze yetmiş yedi bâb içerirken, bu sayı nevâhî bölümünde ellidir. Bab başlıklarındaki format genel olarak, emirlerde “باب...والامر به”, nehiylerde “باب...والنهى عنه” şeklindedir. Sayrafi, bu bâblarda bir ya da iki hadis zikretmektedir. Bablarda nadiren ikiden fazla hadis kullanılmıştır.⁷³

Mukaddimedede belirttiği gibi Sayrafi sık sık garîb lafızları açıklamaktadır. Örneğin *يوعي عليك* ifadesini “cimrilikten kinâyeye” olarak açıklamıştır.⁷⁴ “el-Keyyisu” (الكيس) kelimesini “akıllı”, “dâne” (دان) fiilini ise “hesaba çekmek” olarak şerh etmiştir.⁷⁵ *İsbâgu'l-vudu'* (اسباغ الوضوء), ifadesini ise, abdestin tam bir şekilde alınması, suyun bütün âzalara tam olarak ulaştırılması olarak yorumlamıştır.⁷⁶ Bazen garîb lafız açıklamaları hadis metninde geçen lafızlara göre uzunca yapılmıştır. Örneğin zekatın terki babı ve bunun yasak oluşunda birçok lafzın açıklamasına yer verilmiştir.⁷⁷ Sayrafi'nin yapmış olduğu garîb lafız açıklamalarının ilgili hadisteki emrin ve nehyin daha net bir şekilde ve doğru anlaşılmasına önemli katkı sağladığını düşünmekteyiz.

⁷² Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 12-13.

⁷³ Örneğin, resmin yasak oluşu babında üç ayrı hadise yer vermiştir, bk. Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 343. Yine Allah'tan başkası adına ve yalan yemin konusunda üç hadis rivâyet etmiştir, bk. Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 352-353. Hased ile ilgili altı hadisi tahrîc etmiştir, bk. Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 355-357. Ribâ ile ilgili de sekiz hadise ilgili babta yer vermiştir, bk. Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 373-375. Yine istiâze ile ilgili bâbta da sekiz hadisi eserine almıştır, bk. Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 31-33.

⁷⁴ Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 292.

⁷⁵ Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 295.

⁷⁶ Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 22. Diğer garîb lafız açıklamaları için bk. Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 49, 122, 145, 150, 221, 297, 310, 314, 416.

⁷⁷ Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 323. Diğer uzun garîb lafız açıklamaları için bk. Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 428, 436, 448, 451.

Sayrafi, rivâyet farklılıklarına da işaret etmiştir. Örneğin “kişinin, şirk ve küfrü arasında namazın terki vardır” hadisini Müslim’den naklettikten sonra “fî rivâyetin uhrâ” ifadesini kullanarak “küfür ve iman arasında namazın terki vardır” şeklindeki Tirmizî hadisini de rivâyet etmiştir.⁷⁸ Yine “fî rivâyetin” diyerek, “لا یرحم من لا یرحم الله” hadisinin, “من لا یرحم الناس لا یرحمه الله” varyantına da dikkat çekmiştir.⁷⁹

Sayrafi’nin bab başlıkları, İbn Hibbân’ın bab başlıkları gibi hüküm içermektedir. O, nötr (hüküm içermeyen) başlıklar kullanmayı tercih etmiştir. Ancak, Sayrafi, bazen bab başlığında hadisin hükmünün çerçevesini genişletmiştir. Mesela, “içinde köpek ve sûret bulunan eve melek girmez” hadisi için kullandığı bab başlığı “içinde resim bulunan eve girme ve bunun yasak oluşu” dur.⁸⁰ Halbuki görüldüğü üzere hadiste böyle bir eve girilmeyeceğine değinilmemekte, sadece içinde resim ve köpek bulunan eve melek girmeyeceği bildirilmektedir.

Eserde dikkat çeken bir diğer nokta ise bazen bab başlığı ile babta zikredilen hadislerin konu birliğinin olmamasıdır. Örneğin “ribânın nehyi” babı altında zikredilen ilk dört hadis ribâ ile ilgiliyken, diğer dört hadis riyâ ve gösteriş ile ilgilidir.⁸¹ Bunun Sayrafi’nin bir tercihi mi olduğu, yoksa bir istinsâh veya tahkik hatası mı olduğu konusunda net bir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Bunun için eserin yazma nüshalarının gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Sayrafi, emir ve nehiy ile ilgili ayrıntılı açıklamalarda bulunmamış, konularla ilgili nadiren yorumlar yapmıştır. Örneğin rüşvetin nehyi konusunda rüşvetin kesinlikle haram olduğunu, ancak zulmü engellemek ve zulümden kurtulmak için verilecek rüşvetin böyle olmadığını, bu niyetle rüşvet verenin hadiste zikredilen lânetin kapsamına girmeyeceğini söylemiştir.⁸² Zinânın nehyi konusunda Muhammed Bâkir’ın “zinâ eden imandan çıkar” sözünü nakletmiş ve “zinâ eden mümin olduğu halde zinâ etmez” hadisini açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, bu sözün anlamı şudur: Zinâ eden kâmil iman ile zina etmez. Heva sahibi hevası için zinâ eder. Zinâ ve fuhşu nehyeden bu fiilleri işleyen, imanını göz önünde bulundurmaz. Böyle bir durumda iman zaten ortadan kaldırılır.⁸³ Yapmış olduğu yorumlardan biri de kahinliğe yöneliktir. Ona göre, İslâm kahinliği bâtil addetmiş ve kahinlerin sözünün dinlenilmesini ve onların haber verdiklerinin tasdik edilmesini yasaklamıştır.⁸⁴

Sayrafi, çok az da olsa bazen emir ve nehyin sebebine yönelik açıklama yapmıştır. Ancak dediğimiz gibi bu tür açıklamalar yok denecek kadar azdır. Bu açıklamalardan biri Cahiliye selamlaşmasına aittir. Sayrafi’ye göre bu tür selam İslâm selamının yayılması ve bu selamı teşvik etmek için nehyedilmiştir.⁸⁵

⁷⁸ Sayrafi, *el-Evâmir ve’n-nevâhî*, s. 319.

⁷⁹ Sayrafi, *el-Evâmir ve’n-nevâhî*, s. 128.

⁸⁰ Sayrafi, *el-Evâmir ve’n-nevâhî*, s. 370.

⁸¹ Sayrafi, *el-Evâmir ve’n-nevâhî*, s. 373-375.

⁸² Sayrafi, *el-Evâmir ve’n-nevâhî*, s. 375.

⁸³ Sayrafi, *el-Evâmir ve’n-nevâhî*, s. 381.

⁸⁴ Sayrafi, *el-Evâmir ve’n-nevâhî*, s. 388.

⁸⁵ Sayrafi, *el-Evâmir ve’n-nevâhî*, s. 86.

Sayrafi, bir babta konuyla ilgili her hadisi zikretmemiş, bazen konuyla ilgili hadislerin bulunduğu diğer yerlere atıfta bulunmuştur.⁸⁶ Bazen de sadece konuyla ilgili hadislerin çokluğunu ifade ederek her hadisi zikretmediğini ifade etmiştir.⁸⁷ Yine çok az da olsa Sayrafi, bazı hadislerin açıklanmasında bazı nakillere başvurmuştur. Örneğin 862. babta Hattâbî'den (ö. 388/998), 861. babta Hümejdî'den (ö. 488/1095) nakillerde bulunmuştur.⁸⁸

Girişte Hz. Peygamber'in emir ve nehiyelerinin bağlayıcılığı hakkında bir bilgi vermemesine rağmen Sayrafi, eserin sonunda "حاتمة المؤلف" bölümünde konuya dair bazı açıklamalar yapmıştır:

"Ashâb-ı hadîs, Hz. Peygamber'in emirlerinin farz, nehiyelerinin ise haram olduğunu, O'nun (s.a) sözünün Kur'an gibi olduğunu söylemiştir. Diğer bazıları ise Hz. Peygamber'in nehiyelerinin emirlerinden daha kuvvetli olduğunu, emirlerin içinde farz olan farz olmayan bulunduğunu kabul etmişlerdir. Diğer bazıları ise emirlerinin ulemânın telâkkisine göre farz, sünnet veya mendûb kabul edildiğini, nehiyelerin ise haram olduğunu ifade etmişlerdir. Bu aynı zaman da bazı fıkıhçıların da görüşüdür. Hz. Peygamber'in "bir şeyi emrettiğimde gücünüz yettiğince yapın, nehyettiğimde ise ondak uzak durun" sözü bunu te'yîd etmektedir. Buradaki فانتهوا ile nehyedilen şeyin tamamı kastedilmektedir. Emirler söz konusu olduğunda ise; örneğin müezzinin söylediklerini söyleyin; ayakkabıyı sağdan giymeye başlayın gibi emirler âdâba, tergîbe itlâk olunabilir. Nehiyelerde de durum aynıdır. Birçok nehiy âdâba yöneliktir. Ancak ulemâ Hz. Peygamber'in herhangi bir şeyi söyleyeni veya yapanı azab, cehennem, Allah'tan uzaklaşma gibi durumlarla korkutması nedeniyle bazı nehiyelerin tahrîm ifade ettiğini kabul etmişlerdir."⁸⁹

5. Muhammed Bâkır el-Meclisî ve *Bihâru'l-Envârî'l-Câmia*

li-Düreri Ahbârî'l-Eimmeti'l-Ethâr adlı eserin Bâbu Cevâmiu

Menâhi'n-Nebiyi ve Mütferrikâtihâ Adlı Bölümü

Erken döneme ait yukarıdaki eserlerin yanında Şîf- İmâmî bir alim olan Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin⁹⁰ *Bihâru'l-envâr* adlı eserinde, hadislerdeki nehiyeleri derleme çalışması vardır. Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin Şîf- İmâmî rivâyetleri topladığı *Bihâru'l-envâr*, onun en önemli eseri olarak kabul edilmektedir. Bu eserde yaklaşık dört yüz Şîf kaynaktan yararlanmış, birçok Sünnî alimin eserlerine

⁸⁶ Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 427.

⁸⁷ Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 435.

⁸⁸ Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 444.

⁸⁹ Sayrafi, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, s. 491-492. Sayrafi bu açıklamaların ardından Hz. Peygamber'in bu türden şiddetli vaîd içeren hadislerini "*Kitâbu'l-va'd ve'l-va'id*" adlı eserinde topladığını ifade etmiş ve eserini bitirmiştir.

⁹⁰ Sayrafi gibi iyi tanınmadığını düşündüğümüz için Meclisî'nin biyografisi hakkında kısa bir bilgi vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz. Ziriklî'nin verdiği bilgilere göre, Meclisî İmâmiyye'dendir. Farsçaya birçok hadisin tercemesini yapmıştır. Başlıca eserleri; *Bihâru'l-envâr*, *Kitâbu'l-akl ve'l-ilm ve'l-cehl*, *Mir'âtu'l-ukûl*, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, *el-İmâme*, *es-Semâ ve'l-âlim*, *er-Risâletü'l-vecîze*, *Târîhu Fâtıma ve'l-Hüseyn*'dir, bk. Ziriklî, *A'lâm*, VI, 48-49; Babası yine bir alim olan, Muhammed Takî el-Meclisî'dir, bk. Ziriklî, *A'lâm*, VI, 62.

de atıfta bulunmuştur.⁹¹ Meclisî'nin "*Bihâru'l-envâr*"ı telif amacı, onun Kur'an'ın anlaşılabilirliği için kaynak olarak hadisleri ve imamlara ait haberleri kabul etmesidir denilebilir.⁹²

"*Bihâru'l-envâr*"ın çalışmamızı ilgilendiren bölümü elimizdeki baskıya göre yetmiş altıncı cildin son bölümü olan ve yaklaşık elli sayfadan oluşan *Bâbu cevâmiu menâhi'n-nebiyyi ve müteferrikâtihâ* adlı kısımdır. Meclisî, bu bölümden hemen önce çok özet bir şekilde ahkâma dair Kur'anı Kerim'deki nehiylere değinmiş, hemen ardından Hz. Peygamber'in nehiyelerine geçmiştir.

Meclisî, Hz. Peygamber'in nehiyelerine yer verdiği bu bölümdeki rivâyetleri bazı kaynaklardan nakletmiştir. Bu kaynaklar daha çok eş-Şeyh Sadûk (ö. 381/991)'a aittir. Bölümde, Şeyh Sadûk'un, *Emâli*, *Meâni'l-ahbâr*, *Sevâbu'l-a'mâl*, *el-Hisâl*, *İlelü's-şerâi* adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Bunun yanında, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Ali el-Hüseyn Harrânî'nin (ö. 381/991) *Tuhafü'l-ukûl an âli'r-Rasûl*, Ca'fer b. Mansûr'un (ö. 380/990) *es-Serâir*, Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Berkî'nin (ö. 274/887) *el-Mehâsin*, İmam el-Askerî'nin (ö. 260/875) *Tefsîru'l-İmâm el-Askerî*, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan b. Ali Tûsî'nin (ö. 460/1067) *Kitâbu'l-emâlî*, Ebû Turâb Abdimenâf Ali'nin (ö. 40/661) *Nehcu'l-belâga*, Suyutî'nin (ö. 911/1505) *ed-Durru'l-mensûr* adlı eserleri, *Bihâru'l-envâr*'ın kaynakları arasındadır.

Meclisî'nin, nehiy hadislerinin tasnifinde, özellikle nehiy ifade kalıpları açısından bir sistematikten bahsetmek mümkündür. Ayrıca, hadisleri kaynaklara göre, tasnif etmesi de onun sistematığı içine dahil edilebilir.

Örneğin; eserin başında, Hamza b. Muhammed el-Alevî, Abdülaziz b. Muhammed b. İsâ el-Ensârî, Muhammed b. Zekeriyya el-Cevherî el-Kılâbî, Şuayb b. Vâkîd, Hüseyin b. Zeyd, Sâdık b. Cafer b. Muhammed, an ebîhi, an âbâihî, an emîri'l-mü'minîn tarikiyle ... *نهى رسول الله عن* ve ... *نهى أن* kalıbıyla gelen hadisler aktarılmıştır.⁹³

Aynı senedle, bizim "kötü âkibeti haber verme" şeklinde adlandırdığımız nehiy ifade şekliyle gelen hadislerle yer vermiştir. Burada daha çok *من* (men) ve *لا و* (elâ vemen) ile başlayan şart cümlesi şeklindeki kalıplarla gelen hadisler yer almaktadır.⁹⁴ Aynı kalıplarla gelen hadisleri, bölümün sonunda da görmek mümkündür.⁹⁵

Meclisî'nin, naklettiği nehiy hadislerinde bulunan diğer bir nehiy ifade şekli, Allah'ın bazı şeyleri kerîh gördüğünün haber verildiği "... *ان الله كره لكم*" kalıbıdır.⁹⁶

Meclisî, tasnifinde kullanmış olduğu bu ifade kalıplarının bulunduğu hadisleri, eş-Şeyh Sadûk'un *Kitâbu'l-emâlî* ve *Sevâbu'l-a'mâl* isimli eserlerinden almıştır.

⁹¹ Öz, "Meclisî, Muhammed Bâkır", *DİA*, XXVIII, 253.

⁹² Bk. Öz, "Meclisî, Muhammed Bâkır", *DİA*, XXVIII, 253.

⁹³ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, LXXVI, 328-332.

⁹⁴ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, LXXVI, 332-336.

⁹⁵ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, LXXVI, 359-374.

⁹⁶ Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, LXXVI, 337-338.

Bu ifade kalıpları ile gelen hadisleri bir bütün halinde vermeyi tercih eden Meclisi, diğer nehiy hadislerini yukarıda değindiğimiz kaynaklara göre tasnif etmiştir.

6. Tergîb ve Terhîb Edebiyatında Evâmîr ve Nevâhî

Hadis edebiyatında ilk örneği hicrî IV. asırda görülen terğîb ve terhîb literatürü evâmîr ve nevâhî literatürü ile sıkı bir ilişki içindedir.⁹⁷ Bu ilişkiyi göstermek için, biz çalışmamızda terğîb ve terhîb edebiyatının en meşhur eseri olan Münzirî'nin *et-Tergîb ve't-terhîb mine'l-hadisi's-şerîf* adlı eserini muhtevâ olarak tanıtıp, eserin evâmîr ve nevâhî literatürü ile ilişkisini ortaya koymaya çalışacağız.

Münzirî, eserin mukaddimesinde kendisine yöneltilen yoğun talep neticesinde, çok uzatmadan, isnadları zikretmeden terğîb ve terhîb konusunda câmî bir kitap telif etme amacıyla eserini kaleme aldığını ifade etmektedir. Eserin hacminin küçük olduğunu ama bilgi açısından zenginlik arz ettiğini, diğer kitaplardan bazı farklı yönleri içerdiğini ve bu alandaki bilgilerin açık ve kısa bir şekilde kitapta verildiğini ifade etmektedir. Münzirî'nin üzerine önemle vurgu yaptığı bir nokta onun Hz. Peygamber'in fiillerine yer vermediğidir.⁹⁸ Diğer taraftan o, terğîb ve terhîb literatüründe daha önce telif edilen eserlerde tesâhülün olduğunu, birçok müellifin mevzû hadisleri bile rivâyet etmelerine rağmen, bu tür hadislerin durumunu açıklamadıklarını dile getirmektedir.⁹⁹

Münzirî'nin verdiği bilgiye göre eserdeki kaynakları; İmam Malik'in *Muvatta'*, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'i*, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh'leri*, Ebû Dâvûd'un *Sünen'i* ve *Kitâbu'l-merâsîl'i*, Tirmizî'nin *Câmî'si*, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ'sı* ve *Kitâbu'l-yevm ve'l-leyle'si*, İbn Mâce'nin *Sünen'i*, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*, *el-Mu'cemu'l-evsat* ve *el-Mu'cemu's-sagîr'i*, Ebû Ya'lâ'nın *Müsned'i*, Bezzâr'ın *Müsned'i*, İbn Hibban'ın *Sahîh'i*, Hâkim en-Neysâbü'rî'nin *el-Müstedrek* isimli eserleridir.¹⁰⁰

Münzirî, zikrettiği kaynaklarda yer almayıp İsbehânî'nin eserinde bulunan bütün hadisleri kontrol ettiğini ve bu hadislerin çok az olduğu bilgisini vermektedir. Ayrıca, o, hakkında uydurma olduğu kararı verilen hadislerden kaçındığını, yani bu tür hadisleri eserine almadığına dikkat çekmektedir.¹⁰¹

⁹⁷ Tergîb ve terhîb edebiyatında ilk telif Ebû Hafs İbn Şâhin'e (ö. 385/9995) aittir. Eserinin ismi *Kitâbu't-terğîb ve't-terhîb*'tir. Diğer bir eser Ebu'l-Kâsım İsbehânî'nindir (ö. 535/1141). Eserin adı, *Kitabu't-terğîb ve't-terhîb*'tir. Bu iki eserden sonar bu literatürün en meşhur müellifi olan Münzirî (ö. 656/1258) *et-Tergîb ve't-terhîb mine'l-hadisi's-şerîf* adındaki eserini kaleme almıştır, bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 81-82; Arifuddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemânî Yafî (ö. 768/1366) de *et-Tergîb ve't-terhîb* isimli bir eser telif etmiştir. Eser Ebû Abdurrahman el-Mısrî el-Eserî tarafından tahkik edilmiştir (Daru's-sahâbe li't-türâs, I-II, Tanta 1994). Yakın dönemde ise Nâsiruddin Elbânî (ö. 1419/1999) *Sahîhu't-terğîb ve't-terhîb* isimli eserini telif etmiştir (Mektebetü'l-meârif, I-III, Riyâd 2000). Elbanî, ayrıca, terğîb ve terhîb konusundaki zayıf hadisleri topladığı *Zaifu't-terğîb ve't-terhîb* adında bir eser daha kaleme almıştır (Mektebetü'l-meârif, I-II, Riyâd 2000).

⁹⁸ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, I, 3.

⁹⁹ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, I, 3.

¹⁰⁰ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, I, 5-6.

¹⁰¹ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, I, 8.

Bu bilgilerin ardından Münzirî, eseri için herhangi bir bilgiye ulaşılmasında kolaylık sağlaması için bab ve kitaplardan oluşan bir fihrist hazırladığı bilgisini vermiş ve eseri telife geçmiştir.¹⁰²

Münzirî, eserini yirmi beş kitaba ayırmıştır. Her kitapta terğîb ve terhîb içeren bölümler vardır. Eserin başında “محتويات الكتاب” başlığı altında kitaplar içinde yer alan konular verilmiştir.¹⁰³ Eserde kullanılan başlıklarda ...الترهيب veya الترغيب في... من kalıpları kullanılmıştır. Münzirî'nin eserinde bu kalıbı kullandığı bazı başlıklar şöyledir:

“Beş vakit namaza ve bunun devamlı yapılmasına teşvik”¹⁰⁴

“Zekatın verilmesinin teşviki ve vücûbiyetinin te'kîdi”¹⁰⁵

“Şevvâl ayında altı gün oruç tutmanın teşviki”¹⁰⁶

“Selâmın yayılmasının teşviki”¹⁰⁷

“Ezandan sonra özürsüz olarak mescidden çıkmadan korkutma”¹⁰⁸

“İmam hutbedeyken konuşmadan korkutma ve susmaya teşvik”¹⁰⁹

“Kocası yanındayken ve kendisine izin vermediği durumlarda, kadının nafile oruç tutmaktan korkutulması”¹¹⁰

“Giyinme, konuşma, hareket vb. durumlarda erkeğin kadına, kadının erkeğe benzemesinden korkutma”¹¹¹

“Evde hayvan, kuş vb. varlıkların resimlerini bulundurmaktan korkutma”¹¹²

Münzirî, hem terğîb hem terhîb ifade eden konularda iki ayrı başlık kullanmıştır. Bunun örneğini, libâs konusunda görmek mümkündür.

“Giyinmede tevâzu ve en şerefli varlık olan Hz. Muhammed'e uymak için gösterişin terkinin teşviki”

¹⁰² Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, I, 8.

¹⁰³ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, I, 9-21.

¹⁰⁴ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, I, 136.

¹⁰⁵ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, I, 265.

¹⁰⁶ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, II, 75.

¹⁰⁷ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, III, 266.

¹⁰⁸ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, I, 15.

¹⁰⁹ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, I, 256.

¹¹⁰ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, II, 89.

¹¹¹ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, III, 105.

¹¹² Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, IV, 54. Kullandığı başlıklar her ne kadar bir hüküm içermiyor gibi görünse de başlıklar altında kullandığı hadisler, onun konu hakkındaki düşüncesini yansıtmaktadır. Diğer taraftan Münzirî, eserinde başlıklar altında İbn Hibbân gibi ihtilaflı rivâyetlere yer vermemiş, başlıkla uyumlu hadisleri tercih etmiştir. Örneğin özürsüz bir şekilde ezandan sonra camiden çıkma ile ilgili rivâyet ettiği hadislerin tamamı nehye delâlet etmektedir. Aksi yönde bir söz veya uygulama rivâyet edilmemiştir. Münzirî'nin bu nehiy ile ilgili rivâyet ettiği hadisler şunlardır: “Biriniz mescideyken ezan okunursa namaz kılmadan çıkmasın”. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI, 546). “Ezanı duyup, benim mescidimden bir ihtiyaç için çıkıp geri dönmeyen münafıktır”. (Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, IV, 149.). “Mesciddeyken ezan okunduktan sonra, bir ihtiyaç için dışarı çıkıp geri dönmeyen kişi münafıktır”. (İbn Mâce, *Ezan*, 7). “Ezandan sonra mescidden çıkan münafıktır, ancak bir özür için çıkıp, sonra dönme niyetiyle çıkan böyle değildir”. (Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, I, 84).

“Şöhret, övünme, üstünlük için giyinmeden korkutma”¹¹³

Hz. Peygamber, giyimde tevazuyu tavsiye ederken, gösterişten uzak durulmasını istemektedir. Münzirî bu tavsiye (emir) ve sakındırmayı (nehiy) birlikte değerlendirmiş, konuyu muhatabın zihninde pekiştirmiştir.

Münzirî'nin kullanmış olduğu bu ve benzeri başlıklar ve başlıkların ihtivâ ettiği hadislerden yola çıkarak terğîb ve terhîb başlıklarının evâmîr ve nevâhî'ye karşılık geldiği söylenebilir. Münzirî, terğîb ifadesini kullanarak Hz. Peygamber'in birçok emrini; terhîb başlığını kullandığı konularda ise genel olarak Hz. Peygamber'in yasaklarını rivâyet etmiştir. Elbette, terğîb ve terhîblerin muhtevâsının, kat'î sûrette vucûbiyet ve tahrîm ifade ettiğini söylemek, literatürün içeriği bağlamında, mümkün değildir. Ancak terğîb ve terhîb literatürü içerik olarak evâmîr ve nevâhî literatürü içinde değerlendirilebilir.

7. Ebû Ubeyd el-Hilâlî ve *Mevsûatü'l-Menâhî's-Şer'iyye* *fi Sahîhi's-Sünneti'n-Nebeviyye*

Eserin müellifi Ebû Usâme Selim b. Ubeyd el-Hilâlî'dir. Birinci ciltte mukaddimenin ardından nehiy ile ilgili usûl konularına yer verilmiştir.¹¹⁴ Bölüm ayrımında “Câmi” lerdeki tasnîf esas alınmıştır. Kitaplar bablara ayrılmıştır. Bab başlığının ardından babla ilgili ayetlere yer verilmiştir. İlgili hadisler verildikten sonra, “min fikhî'l-bab” başlığı altında sonuçlara yer verilmiştir. Eserin dördüncü cildi ayet, kitap, babların ve alfabetik olarak konuların bulunduğu bir fihristten oluşmaktadır. Bu fihrist sayesinde araştırılmak istenen nehye kolaylıkla ulaşılabilir.

Müellif, hadislerde geçen garîb lafızlarla ilgili bazen metin içinde¹¹⁵ bazen dipnotlarda¹¹⁶ açıklamalar yapmıştır. Eserine aldığı hadislerin isnadları ile hükümleri genelde dipnotta vermiş, isnadlar hakkında kendi kanaatini çoğu zaman beyan etmiştir.

Bab ile ilgili ayet varsa, bab başlığının ardından ilgili ayeti zikretmiştir.¹¹⁷ Konuyla ilgili hadisin farklı tarrîklerine ve konuya dair farklı hadislere yer vermiştir.¹¹⁸ Hilâlî'nin özellikle “min fikhî'l-bâb” bölümünde en fazla İbn Hacer'in *Fethu'l-bâr*'sinden istifade ettiği görülmektedir. İbn Hacer'in yanında, Şevkânî'nin *Neylu'l-evtâr*, Begavî'nin *Şerhu's-sünne*, İbn Teymiyye'nin *Mecmûu'l-fetavâ'sı*, sıklıkla referans olarak kullandığı kaynaklardır. Ayrıca Tirmizî'nin konuyla ilgili görüşlerini و العمل علي هذا...

¹¹³ Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb*, III, 107.

¹¹⁴ Hilâlî, *Mevsûatü'l-menâhî*, I, 15-20.

¹¹⁵ Hilâlî, *Mevsûatü'l-menâhî*, III, 263.

¹¹⁶ Hilâlî, *Mevsûatü'l-menâhî*, III, 282.

¹¹⁷ Bk. Hilâlî, *Mevsûatü'l-menâhî*, II, 308, III, 269.

¹¹⁸ Bk. Hilâlî, *Mevsûatü'l-menâhî*, III, 250. Hilâlî, farklı rivâyetleri في رواية diyerek vermektedir.

8. Es'ad Muhammed Tayyib ve *en-Nevâhî fi's-Sahihayn*

Eserin müellifi Es'ad Muhammed et-Tayyib'tir. Eser on dokuz kitaptan oluşmaktadır. Müellif, eserin mukaddimesinde Müslümanların Hz. Peygamber'den vârid olan nehiylerden habersiz olduklarını gördüğünden dolayı Sahihayn'daki nehiy hadislerini toplamaya ve bunları açıklamaya karar verdiğini dile getirmektedir. Ayrıca, nehiylerin yiyecekler, giyecekler, bazı alış-veriş türleri vb. konularda hayatımızın her alanını kuşattığından (ilgilendirdiğinden) bahsetmektedir ve ona göre bunlardan en önemlisi ibadetlere ait nehiylerdir. Es'ad Muhammed Tayyib, Sahihayn'deki rivâyetleri İbn Hacer tertibine göre düzenlediğini belirtmiştir. Buhârî ve Müslim teferrüd de etseler ittifak da etseler ilgili hadisi eserine aldığına işaret etmektedir. Ayrıca senedleri ihtisâr ettiğini, farklı tarikler olması halinde kapsamı daha geniş olan, fiili işleyenin göreceği karşılığı içeren rivâyeti tercih ettiğine dikkat çekmiştir.¹¹⁹

Eserde "Câmi" lerin tertibi esas alınmıştır. Kitaplar ve bablar halinde konular işlenmektedir. İlk bölüm (kitap), "kitâbu'l-iman", son bölüm (kitap) "kitâbu'l-ahkâm ve'l-i'tisâm ve't-tevhîd"tir. Kitap başlıklarının ardından bab kelimesi kullanılmadan ana başlıkların altında konu ile rivâyetlere yer verilmiştir. "el-ma'ne'l-icmâlî" başlığı altında rivâyetlerin ardından sonuçlara yer verilmiştir. Mukaddime de de belirtildiği üzere, eserdeki hadislerin açıklanmasında, İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî'si*, Nevevî'nin *Şerhu Müslim* ve Münâvî'nin *Feyzu'l-kadîr*'inden istifade edilmiştir.¹²⁰

Sonuç

Hz. Peygamber'in emir ve nehiyelerini ihtivâ eden eserler, mukayese edilecek olursa; İbn Hibbân, her emir ve yasağın aynı derecede bağlayıcı olmadığını, muhataba, karîneye, şartlara vb. durumlara göre bağlayıcılık durumunun değişebileceğini söylemiş, bu fikrini de kullanmış olduğu nev' başlıklarında ortaya koymuştur. Bu uygulamalarıyla o, sistemli ve kapsamlı bir şekilde Hz. Peygamber'in emir ve nehiyelerini analiz ve kritik etmiştir. Hakîm et-Tirmizî ise daha çok yasakların ardındaki sebep veya hikmet üzerinde durmuş, yasakları sebep ve hikmet boyutlarıyla değerlendirmiştir. Her yasağın bir gerekçeye dayandığını isbata çalışmıştır. Bu çaba onu bazen uzmanlık alanı olmamasına rağmen tıbbî açıklamalar yapmaya dahi sevk etmiştir. O da tıpkı İbn Hibbân gibi her yasağın aynı derecede bağlayıcı olmadığını daha eserinin başında kabul etmekte ve bazı nehiyelerin te'dîbî olabileceğini ifade etmektedir. İbnü's-Sika es-Sayrafî ve Muhammed Bâkır el-Meclisî ise, hadisler ve ilgili emir ve nehiyeler hakkında genel olarak yorum yapmamışlar, sadece emir ve yasak ifade ettiğini düşündükleri hadisleri rivâyet etmekle yetinmişlerdir.

Bize göre literatür içinde değerlendirilmesi gereken, terğîb ve terhîb türü tasnîfin en tanındık müellifi olan Münzirî, kullandığı bab başlıkları ve başlıkların altında rivâyet ettiği hadislerle Hz. Peygamber'in emir ve nehiyelerini işlediğini göstermektedir. Yakın dönemde telif edilen eserler ise, ilgili nehiy hadislerini, şerhler

¹¹⁹ Es'ad Muhammed Tayyib, *en-Nevâhî fi's-sahihayn*, s. 5-6.

¹²⁰ Müellifin -her ne kadar mukaddime belirtmemiş olsa da- İbnü's-sika es-Sayrafî'nin *el-Evâmir ve'n-nevâhî* adlı eserinden istifade ettiğini eserin sonundaki kaynaklar bölümünden öğrenmekteyiz.

yardımıyla açıklamaya çalışır niteliktedirler. Hilâlî'nin eseri nehiyler için bir fihrist özelliği taşıması sebebiyle bize göre önemli bir eserdir.

Eserlerin muhtevâ ve metotları bir yana, görüldüğü gibi hadis tarihinde “evâmir ve nevâhî” literatürünün varlığından rahatlıkla bahsedilebilir. Bahsedilen müellifler Hz. Peygamber'in emir ve nehiyelerinin tasnifini, böylece bunlardan haberdâr olunmasını gerekli görmüşler ve “evâmir” ve “nevâhî” şeklinde bir literatürün doğmasına zemin hazırlamışlardır. Ulaşamadığımız veya haberdar olmadığımız matbû ya da yazma halindeki yeni eserlerin de bulunması ihtimali düşünüldüğünde, bu literatürün hadis edebiyatı içerisinde müstakil bir başlık altında değerlendirilebileceği söylenebilir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şuayb Arnavut, Adil Mürşid, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1995.
- Akpınar, Cemil, “İbnü's-Sika es-Sayrafi”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 209-210.
- Aydemir, Halis, “Metnin Anlaşılmasında Tevbi ve Tasnif Rolü İbn Hibbân'ın et-Tekâsim ve'l-Enva' Örneği”, *X. Gerede Hadis Meclisi*, (Basılmamış Bildiri Metni), İstanbul 2011.
- Bereke, Abdüfettah Abdullah, “Hakîm et-Tirmizî”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 196-199.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *es-Sahîh*, nşr. Bedrettin Çetiner, Çağrı Yay. ve Dâru Sahnûn, İstanbul 1992.
- Çakan, İ. Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, MÜİFY, İstanbul 1985.
- Dihlevî, Şâh Veliyullah, *Bustânu'l-muhaddisîn*, çev. Ali Osman Koçkuzu, TDV Yay., Ankara 1997.
- Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1988.
- , *es-Sünen*, nşr. Bedrettin Çetiner, Çağrı Yay., Dâru Sahnûn, İstanbul 1992.
- Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorulanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV. Yay., Ankara 2000.
- Hilâlî, *Mevsûatü'l-menâhî's-şer'iyye fi'l-ehâdisi's-şerife*, Dâru İbn Affan, Kahire, t.y.
- İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsim ve'l-envâ'*, nşr. Mehmet Ali Sönmez, Halis Aydemir, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2012.
- İbn Mâce, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi'l-kütübi'l-arabiyye, Kâhire ty.
- Karapınar, Fikret, *Muhaddis Sufilerin Hadis Usûlü ve Hadisleri Anlama Yöntemi (H. IV-V. / M. X-XI. Asır)*, Selçuk Üniversitesi SBE. (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2006.
- Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek, İz yay., İstanbul 1994.
- Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-envâri'l-câmia li-düreri ahbâri'l-eimmeti'l-ethâr*, Beyrut 1983.
- Münzirî, *et-Tergîb ve't-terhîb mine'l-hadîsi's-şerîf*, el-Mektebetü'l-kayyime, Kahire ty.
- Öz, Mustafa, “Meclisî, Muhammed Bâkır”, *DİA*, İstanbul 2010, XXVIII, 253-255.
- Özçeltikçi, Ümmühan, *İbn Hibbân'ın Karşıt Anlamlı Hadisleri Hadisin Bütünlüğü İlkesiyle Sahih'inde Değerlendirışı*, Uludağ Üniversitesi SBE. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2006.
- Pala, Ali İhsan, “İmam Şâfi'nin Yasak Yorumu”, *Uluslararası İmam Şâfi Sempozyumu*, Kent Yay., İstanbul 2012.
- Sayrafi, İbnü's-Sika, *el-Evâmir ve'n-nevâhî*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1998.
- Sönmez, Mehmet Ali, “İbn Hibbân”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 63-64.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut ty.
- , *Cimâu'l-ilm*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire ty.
- , *el-Ümm*, Dâru'l-vefâ, Mansûre 2001.
- Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, Dâru'l-harameyn, Kahire ty.
- Tayyib, Es'ad Muhammed, *en-Nevâhî fi's-sahîhayn*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1996.
- Tirmizî, Hakîm, *el-Menhiyyât*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1986.
- , *Kitabu'l-Menhiyyât-Hadislerdeki Yasakların Sebep ve Hikmetlerine Dair*, çev. Yavuz Köktas, İstanbul 2008.
- Zehebî, Semsuddîn, *Mu'cemu's-şuyûhî'l-kebir*, nşr. Muhammed el-Habîb, Mektebetü's-siddîk, Tâif 1988.
- Zirikî, *A'lâm*, Daru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 2002.